

DYNAMICZNE EFEKTY INTEGRACJI A WZROST GOSPODARCZY

Streszczenie

Przedmiotem opracowania jest charakterystyka zależności między wzrostem gospodarczym a dynamicznymi efektami integracji międzynarodowej. Podstawowe narzędzie badawcze, służące realizacji wskazanego celu, to analiza literatury przedmiotu. w pierwszej części opracowania odniesiono się do problematyki definiowania oraz istoty międzynarodowej integracji gospodarczej, akcentując, iż powinna być ona związana z korzyściami dla wszystkich partnerów uczestniczących w tym procesie. W części drugiej scharakteryzowano specyfikę wzrostu w warunkach gospodarki otwartej. Natomiast w trzeciej – zaprezentowano pierwszoplanowe efekty restrukturyzacyjne we wspólnocie integracyjnej w aspekcie aktywizacji procesów wzrostowych. Zaliczono do nich zwłaszcza: wzrost konkurencyjności oraz dynamizację skali produkcji, jak też zmiany w *terms of trade*.

Słowa kluczowe: wzrost gospodarczy, efekty dynamiczne (restrukturyzacyjne).

1. Wstęp

W literaturze przedmiotu powszechnie wyraża się pogląd, iż integracja międzynarodowa powinna nieść ze sobą określone korzyści dla gospodarek, które uczestniczą w tym procesie. Jako jeden z głównych aspektów pozytywnego oddziaływania integracji na aktywizację wzrostu wymienia się jej efekty dynamiczne, jakie postrzegane są począwszy od wykreowania modelu współpracy gospodarczej bazującego na koncepcji unii celnej. Celem niniejszego opracowania jest charakterystyka zależności między dynamicznymi efektami integracji a wzrostem gospodarczym. Podstawowym narzędziem badawczym służącym realizacji wskazanego celu jest krytyczna analiza literatury przedmiotu.

¹ Dr, adiunkt Uniwersytetu w Białymstoku, Wydział Ekonomii i Zarządzania.

2. Istota międzynarodowej integracji gospodarczej

Integracja rozumiana jest najczęściej jako proces, a więc w ujęciu dynamicznym. Oznacza tworzenie nowej, a jednocześnie większej całości w oparciu o dotychczas odseparowane elementy. W związku z tym, *integrować* to łączyć w jedną całość, ale również osiągnąć pewien stan złożoności na określonym etapie procesu integracyjnego.

Integracja jest pojęciem wieloaspektowym. Odbywa się zarówno w gospodarce narodowej, czego przykładem jest tworzenie krajowych struktur holdingowych, jak również na większą skalę, kiedy obejmuje dwa lub więcej krajów – mówi się wówczas o integracji międzynarodowej. Może być rozumiana jako zacieśnianie współpracy w sferze wymiany handlowej, stosunków społecznych i politycznych między państwami, dotyczących m.in. możliwości swobodnego przekraczania granic, współpracy wojskowej i wymiaru sprawiedliwości. Ze względu na specyfikę procesów społecznych, może być rozpatrywana również w aspekcie czasu, szczególnie okresu, po którym zauważalne są jej efekty, jak też w aspekcie przestrzeni geograficznej, w jakiej ma miejsce. Można przyjąć, że – we współczesnym systemie ekonomiki światowej – jednym z ważniejszych aspektów, w jakich widoczne są procesy integracyjne, jest sfera gospodarcza, co należy uznać za istotne w aspekcie realizacji celu niniejszego opracowania.

Pojęcie międzynarodowej integracji gospodarczej, bazujące na ogólnej definicji integracji, nie jest jednoznaczne. W literaturze zwraca się uwagę, iż pojęcie to może być ujmowane w kategorii formy międzynarodowej współpracy gospodarczej albo tworzenia całkowicie nowej jakości społeczno-gospodarczej, powstającej w miejsce istniejących dotychczas struktur. Ponadto, jego istotna cecha to ewolucyjność, a co za tym idzie – zróżnicowane podejście ekonomistów do problematyki integracji, o czym świadczy bogata literatura na ten temat². Szczególnie ważne (ale również odzwierciedlające wielowątkowość tego pojęcia) są następujące definicje międzynarodowej integracji gospodarczej:

- a) łączenie się dwóch lub więcej jednostek gospodarczych w większą całość, co oznacza powstanie nowego systemu gospodarczego, w ramach którego funkcjonują mniej lub bardziej autonomiczne podsystemy – pierwotnie samodzielne, ale współpracujące ze sobą;
- b) swoisty proces historyczny, polegający na scalaniu różnych działalności gospodarczych, zachodzący w trzech etapach: początkowo łączenie podmiotów gospodarujących w ramach regionów, następnie łączenie regionów w gospodarkę narodową, a w końcowym etapie – łączenie gospodarek narodowych w gospodarkę światową (lub w obrębie gospodarki światowej), co wiąże się z dwoma innymi procesami zachodzącymi w gospodarce świa-

² J. Borowiec, K. Wilk, 2005, *Integracja europejska*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław, s. 11; E. Latoszek, 2007, *Integracja europejska. Mechanizmy i wyzwania*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa, s. 19.

- towej, a mianowicie globalizacją i umiędzynarodowieniem działalności biznesowej, w tym m.in. względnie silnymi tendencjami migracyjnymi³;
- c) stan, który umożliwiałby stosunki handlowe między różnymi gospodarkami narodowymi równie swobodne i równie korzystne jak te, które istnieją wewnątrz gospodarki narodowej⁴. Wymiana ta powinna mieć charakter wielostronny, musi również istnieć wspólnota rynków i cen. W związku z tym, integracja jest tożsama z liberalizacją wzajemnych kontaktów handlowych między państwami; przy czym należy zwrócić uwagę, że definicja ta nie określa jednoznacznie związku przyczynowo-skutkowego, ponieważ znoszenie barier handlowych może aktywizować procesy integracyjne, a procesy integracyjne nasilają tendencje do znoszenia barier w stosunkach handlowych. Takie właśnie ujęcie procesów integracyjnych zyskuje na aktualności w warunkach debaty publicznej w dobie pokryzysowej roku 2011, w szczególności dyskusji w aspekcie protekcyjizmu w handlu międzynarodowym, jak też wdrażania (lub świadomego nie wdrażania) modelu zintegrowanej gospodarki europejskiej opartego na koncepcji *dwóch prędkości*⁵;
- d) realizacja *ideału równości szans* w stosunkach między narodami różnych krajów. Tak rozumianej integracji towarzyszy nie tylko dynamizowanie wymiany handlowej, ale też procesy społeczne, polityczne i prawne, w związku z którymi może zostać wdrożona nie tylko postulatywna egalitarna koncepcja współpracy międzynarodowej, ale mogą być kreowane warunki dla urzeczywistnienia idei *stanów zjednoczonych*, przynajmniej w Europie⁶. Koncepcja ta w pewnym zakresie stoi w sprzeczności do zauważalnych po kryzysie lat 2007- 2008 tendencji protekcyjnych, chroniących interesy narodowe w perspektywie krótkoterminowej⁷;
- e) idea solidarności między krajami wymieniającymi towary – integracja ma miejsce w przypadku, kiedy pełna swoboda handlu jest korzystna dla wszystkich uczestników, a we wzajemnej sieci powiązań gospodarczych żadna z integrujących się jednostek nie jest dominująca⁸. Koncepcja ta jest tożsama z typem integracji określanym jako *integracja równych partnerów*;
- f) układ powiązań gospodarczych między krajami umożliwiający każdemu z nich jak najwyższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego;

³ A.F. Bocian, 2011, *Ekonomia – polityka – etyka (jakie relacje?)*, [w:] *Ekonomia – Polityka – Etyka*, tom IV, red. A.F. Bocian, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 286; Pacek M., 2010, *Emigracja polska po akcesji do UE- wyjazdy i powroty?*, „Studia Europejskie” 2010 nr 3, s. 42.

⁴ E. Kalisz, 2011, *Czy kryzys gospodarczy spowodował wzrost protekcyjizmu w handlu?*, „Wspólnoty Europejskie” 2011 nr 1, s. 42.

⁵ A. Chmielak, 2010, *Instytucjonalny wymiar współczesnego kryzysu*, [w:] *Współczesne problemy rozwoju gospodarczego*, red. Z. Ejsmont, Wyd. WSE, Białystok, s. 73.

⁶ A. Dragsdahl, 2008, *The International Market for Goods - Mission completed?*, „Confederation of Danish Industries” 13th February 2008, s. 1.

⁷ A. Domańska, 2010, *Otwartość jako uwarunkowanie podatności gospodarek świata na międzynarodowe impulsy gospodarcze*, [w:] *Współczesne problemy rozwoju gospodarczego*, red. Z. Ejsmont, Wyd. WSE, Białystok, s. 83.

⁸ E. Kaliszuk, 2008, *Bariery w swobodnym przepływie towarów na jednolitym rynku*, „Wspólnoty Europejskie” 2008 nr 6, s. 18.

- g) powstawanie organizmu gospodarczego obejmującego grupę krajów, który ze względu na wewnętrzne powiązania ekonomiczne wyodrębnia się z systemu gospodarki światowej, a jednocześnie jest w stanie skutecznie konkurować w skali międzynarodowej, m.in. w wyniku wzrostu konkurencyjności (w skali mikro, mezo, jak też makro)⁹;
- h) współdziałanie krajowych podsystemów gospodarczych w ramach ugrupowania zinstytucjonalizowanego w określonym stopniu, co dotyczy konieczności wsparcia instytucjonalnego procesów integracyjnych¹⁰. Problematykę tę akcentują m.in. J. Borowiec i K. Wilk, zwracając uwagę na ewolucyjność kreowania współpracy pionowej, a przy tym wdrażanie koncepcji *integracji równych partnerów* w ramach Wspólnot Europejskich, począwszy od lat 50. XX w.¹¹.

Na podstawie analizy literatury przedmiotu, uprawniona jest konkluzja, iż istotne składowe charakteryzujące pojęcie integracji zawarte są w stwierdzeniu, że międzynarodowa integracja gospodarcza stanowi proces wewnętrznych i wzajemnych dostosowań struktur ekonomicznych i tworzenia powiązań między łączącymi się krajami¹². Rezultatem tego jest powstanie możliwie jednolitego mechanizmu gospodarczego, co powinno dynamizować wzrost konkurencyjności jego państw członkowskich w skali międzynarodowej. Przy tym, według M. Portera, do głównych czynników tworzenia przewagi konkurencyjnej krajów na rynku światowym można zaliczyć: charakter popytu krajowego, występowanie gałęzi pokrewnych i wspierających się, uwarunkowania w zakresie czynników wytwórczych, a także strategię, strukturę i konkurencję na rynku krajowym¹³. Tworzą one otoczenie, które może sprzyjać, utrudniać, a nawet uniemożliwiać powstawanie przewag konkurencyjnych poszczególnych przedsiębiorstw, a w konsekwencji danego kraju w systemie gospodarki światowej. W związku z powyższym wyraża się pogląd, iż istotą międzynarodowej integracji gospodarczej są przeobrażenia i wzajemne dostosowania w strukturze gospodarczej krajów, zachodzące zarówno wewnątrz gospodarek, jak i między nimi, w związku z czym powstaje jednolicie spójna i komplementarna (jednak nie autarkiczna) struktura gospodarcza, a w ujęciu postulatywnym – dążenie do optymalnej struktury międzynarodowych stosunków ekonomicznych.

Jedną z cech procesów integracyjnych jest etapowość, czyli ewoluowanie od form relatywnie słabo zintegrowanych do form gospodarczych silnie scalonych. W związku z tym (według kryterium dojrzałości systemu gospodarczego) można wyróżnić kilka form instytucjonalno-organizacyjnych ugrupowań inte-

⁹ W. Domańska, 2011, *Wdrażanie strategii Europa 2020*, „Wiadomości Statystyczne” 2011 nr 9, s. 11.

¹⁰ G. Gawin, 2008, *Instytucje promujące eksport - wybrane aspekty funkcjonowania*, „Wspólnoty Europejskie” 2008 nr 5, s. 33.

¹¹ J. Borowiec, K. Wilk, ..., op. cit., s. 18.

¹² E. Kawecka-Wyrzykowska, 2007, *Narodowe regulacje na rynku wewnętrznym UE: nowe bariery we współpracy*, [w:] *Unia Europejska w gospodarce światowej - nowe uwarunkowania*, red. E. Kawecka-Wyrzykowska, SGH, Warszawa, s. 154.

¹³ M. J. Radło, 2008, *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki. Uwagi na temat definicji, czynników i miar*, Instytut Gospodarki Światowej SGH, Warszawa, s. 3.

gracyjnych, które są tworzone w ramach różnych form integracji. Według kryterium dojrzałości zintegrowanego systemu gospodarczego (na podstawie założeń koncepcyjnych Augusta Sartoriusa von Waltershausena z przełomu XIX i XX w.) wyróżnia się: stowarzyszenie (strefę) wolnego handlu, unię celną, wspólny rynek, unię monetarną (ekonomiczną, gospodarczo - walutową) oraz pełną integrację (gospodarczą i polityczną). Należy zauważyć, że literatura akcentuje pogląd, że dla efektywnego funkcjonowania ugrupowania integracyjnego nie jest konieczne ewoluowanie jego struktury od formy względnie nieskomplikowanej, a więc od strefy wolnego handlu poprzez formy pośrednie do pełnej integracji. Jak określono w literaturze, EWG *wystartowała* w postaci unii celnej, a nie jako strefa wolnego handlu¹⁴.

Wziąwszy pod uwagę badania literatury przedmiotu, można zdefiniować każdą z instytucjonalno-organizacyjnych form ugrupowań integracyjnych przyjmując, że składają się one co najmniej z dwóch państw. Strefa wolnego handlu polega na całkowitej (najczęściej etapowej) likwidacji różnorodnych barier handlowych (celnych i pozataryfowych) utrudniających wymianę między państwami członkowskimi. Jednocześnie zachowują one pełną autonomię w zakresie polityki handlowej wobec krajów trzecich, co stanowi istotę strefy wolnego handlu.

W ramach unii celnej oprócz liberalizacji wymiany handlowej wewnątrz wspólnoty, kraje członkowskie prowadzą ujednoczoną politykę handlową wobec partnerów spoza ugrupowania, wprowadzając wspólną zewnętrzną taryfę celną i bariery pozataryfowe, co ma zapobiegać niepożądanym efektom mogącym występować w strefie wolnego handlu. Innymi słowy, unia celna oznacza zastąpienie dwóch lub więcej obszarów przez jeden wspólny obszar celny. Sprzyja to intensyfikacji wzajemnej wymiany handlowej państw członkowskich i ogranicza jej rozwój z krajami trzecimi. Można mówić jednocześnie o preferencyjnym i dyskryminacyjnym działaniu polityki celnej stosowanej przez wspólnotę integracyjną tego typu. O sprawności powiększonego obszaru gospodarczego decyduje nadwyżka kreacji handlu nad przesunięciem handlu¹⁵.

Wspólny rynek stanowi rozwinięcie unii celnej. Oznacza nie tylko zniesienie cel oraz innych ograniczeń o podobnym charakterze we wzajemnych obrotach między członkami ugrupowania i wprowadzenie wspólnej taryfy celnej wobec krajów trzecich¹⁶, ale przede wszystkim integrację rynku czynników produkcji (kapitału finansowego oraz kapitału ludzkiego), będącą wynikiem eliminacji wszelkich przeszkód w ich swobodnej cyrkulacji. Aby ugrupowanie w formie wspólnego rynku było efektywne, konieczne jest ujednoczenie i (lub) harmonizacja wielu dziedzin działalności gospodarczej na jego obszarze, zwłaszcza jeżeli chodzi o stworzenie przedsiębiorcom warunków wolnej konku-

¹⁴ E. Latoszek, op. cit., s. 52.

¹⁵ T.W. Kolański, 2007, *Europejska integracja regionalna jako wzór dla współpracy gospodarczej państw Afryki Zachodniej*, „Studia Europejskie” 2007 nr 4, s. 139.

¹⁶ W. Mroczek, 2007, *Handel nowych państw członkowskich UE-10*, „Wspólnoty Europejskie” 2007 nr 3, s. 2.

rencji oraz regulowanie rynku pracy, obrotu środkami finansowymi, albo prawami do nieruchomości.

Kolejny etap rozwoju instytucjonalno-organizacyjnych form integracji międzynarodowej stanowi unia ekonomiczna, która obejmuje wszystkie elementy wspólnego rynku, a oprócz tego pełną unifikację prawa gospodarczego oraz różnych dziedzin polityki ekonomicznej prowadzonej w ramach wspólnoty. W związku z tym jej funkcjonowanie wiąże się z koniecznością ustanowienia organów władzy o kompetencjach ponadnarodowych. Jednocześnie w literaturze występuje pogląd, że integracja ekonomiczna powinna być związana z integracją monetarną, a wprowadzenie wspólnej waluty oraz wspólna polityka pieniężna ponadnarodowego banku centralnego powiązana ze zharmonizowaną polityką fiskalną i budżetową – to istota unii ekonomiczno-walutowej. Jak wskazuje literatura, na jednolitym obszarze walutowym (w szczególności na optymalnym obszarze walutowym, którego przykładem może być, według R. A. Mundella oraz B. J. Cohena, unia walutowa), powinien mieć miejsce proces intensyfikacji handlu wewnątrz wspólnoty, jak też inwestycji portfelowych i bezpośrednich, co można było obserwować w strefie euro zwłaszcza przed 2008 rokiem¹⁷.

Pełna integracja (gospodarcza i polityczna) jest ostatnim stadium rozwoju organizacyjno-instytucjonalnych form ugrupowań integracyjnych. Oznacza pełną unifikację wszystkich sfer polityki wewnętrznej i zagranicznej krajów ugrupowania integracyjnego. Utworzenie unii gospodarczej i politycznej jest w zasadzie tożsame z powstaniem nowego organizmu politycznego, rządzonego przez ponadnarodowe organa ustawodawcze i wykonawcze, będącego samodzielnym podmiotem gospodarki międzynarodowej. Przy tym, w warunkach europejskich doby *postkryzysowej* roku 2011, na aktualności zyskuje pytanie o kształt zjednoczonej Europy, to znaczy *Europy Ojczyzn*, czy *Europy Ojczyzny*, a być może *Europy kilku prędkości*. Zwolennicy pierwszej z koncepcji uważają, że Europa powinna być związkiem suwerennych państw, osiągających wspólne cele, dzięki w pewnym stopniu zharmonizowanym i solidarnym działaniom. Zarys tej koncepcji określili już kilkadziesiąt lat temu prezydent Francji Ch. de Gaulle'a, który uważał, że *uludą jest możliwość, aby zbudować poza samodzielnymi państwami coś, co miałoby aprobatę ludów i było zdolne do skutecznego działania*. Według niego, *Europa Ojczyzn* powinna obejmować państwa od Atlantyku do Uralu. Z kolei *Europa Ojczyzna* to idea zbudowania federacji europejskiej opartej na strukturze ponadnarodowych instytucji, całkowitym zniesieniu granic oraz pełnej unii politycznej, w której jednak byłaby zachowana odrębność kulturowa poszczególnych narodów. Natomiast model *kilku prędkości* zakłada zróżnicowanie siły powiązań integracyjnych we wspólnocie państw (występowanie swoistego rdzenia integracji, a poza nim peryferii, które w zasadzie nie miałyby wpływu na decyzje podejmowane w ugrupowaniu).

¹⁷ W. Mroczek, 2008, *Inwestycje i handel w strefie euro*, „Wspólnoty Europejskie” 2008 nr 1, s. 2.

Interesującym przykładem porozumienia integracyjnego, które trudno jednoznacznie zakwalifikować jako przykład konkretnej formy instytucjonalno-organizacyjnej (w przeciwieństwie do np. NAFTA)¹⁸ jest Stowarzyszenie Integracyjne Ameryki Łacińskiej (LAIA), stanowiące kontynuację LAFTA – *Latin American Free Trade Association* (Stowarzyszenie Wolnego Handlu Ameryki Łacińskiej). Kraje członkowskie LAIA podpisały ze sobą ponad 30. umów bilateralnych dotyczących wymiany handlowej w poszczególnych sektorach oraz regionach przygranicznych. Podobnie trudno jest konkretnie zakwalifikować Unię Europejską. Jednak prowadzenie przez nią szeregu polityk cząstkowych, jak również wspólne ponadnarodowe organy władzy, ujednoczenie, bądź przynajmniej harmonizacja wielu dziedzin prawa oraz wspólna waluta euro w większości krajów członkowskich uzasadnia pogląd, że Unia Europejska, według stanu na 2011 rok, może być uznana w zasadzie za unię ekonomiczną, a z całą pewnością, jak wynika z formuły międzynarodowej współpracy pomiędzy jej państwami członkowskimi – Jednolity Rynek Wewnętrzny.

3. Wzrost w gospodarce otwartej

Współcześnie za pierwszoplanowe przesłanki integracji gospodarczej uznawane są następujące: dążenie do zwiększenia efektywności, a w skali makroekonomicznej – dynamizacja procesów wzrostowych, jakie powinny mieć miejsce w integrujących się gospodarkach krajowych. Wzrost gospodarczy, czyli proces tworzenia i powiększania rzeczywistych rozmiarów produktu społecznego, może być pobudzany dzięki wymianie handlowej, która w ramach ugrupowania integracyjnego powinna przebiegać bez zbędnych przeszkód natury politycznej i organizacyjnej¹⁹.

Problematykę wpływu handlu zagranicznego na wzrost gospodarczy opisują m.in. P. Bożyk, J. Misala i M. Puławski. Według nich, w procesach wzrostowych handel międzynarodowy pełni funkcję instrumentu dopasowującego strukturę wytworzonego dochodu do struktury potrzeb konsumpcyjnych i produkcyjnych występujących w danym kraju. W związku z tym, jednym z rezultatów, które towarzyszą wymianie międzynarodowej, jest efekt transformacji struktury wytworzonego dochodu. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w krajach małych i średnich, w których struktura wytwarzanego produktu różni się od potrzeb gospodarczych. Ich asortyment produkcji jest ograniczany przez potencjał społeczno-ekonomiczny (zwłaszcza relatywnie małe zasoby tradycyjnych czynników produkcji), a także konieczność specjalizacji produkcji, niezbędną do uzyskania korzyści skali²⁰.

Wynikiem importu jest znaczne poszerzenie asortymentu produktów, które są dostępne w kraju, zarówno w przypadku dóbr konsumpcyjnych, jak też

¹⁸ I.H. Chrzanowski, 2005, *NAFTA- Nowe wyzwanie amerykańskie?*, Economicus, Montreal-Szczecin, s. 41.

¹⁹ *Polityka gospodarcza* 2006, red. B. Winiarski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 195.

²⁰ P. Bożyk, J. Misala, M. Puławski, 2002, *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne*, Wyd. PWE, Warszawa, s. 120.

służących realizacji zamierzeń inwestycyjnych. Natomiast eksport, który stanowi jeden z głównych instrumentów umożliwiających regulowanie zobowiązań krajowych z tytułu importu, umożliwia wzrost wartości dóbr wytwarzanych w kraju, jednocześnie dynamizując efekt skali produkcji²¹. Dzięki niemu towary, na które brak jest popytu wewnętrznego, mają szansę zostać sprzedane za granicą, co poprawia sytuację finansową krajowych podmiotów gospodarczych. P. Bożyk, J. Misala oraz M. Puławski wysuwają trafny pogląd, że zarówno import, jak i eksport zdeterminowane względami strukturalnymi można określić jako niezbędne; ponieważ bez nich wystąpiłyby dysproporcje między strukturą produkcji a strukturą potrzeb i w ślad za tym zaburzenia na rynku w sferze produkcji i inwestycji²².

Oprócz efektu transformacyjnego, handel międzynarodowy dynamizuje wzrost gospodarczy, pełniąc funkcję redystrybucyjną w stosunku do dochodu wypracowanego w danym systemie. Dzięki niemu zmieniają się proporcje podziału produktu narodowego na akumulację i konsumpcję – widoczny jest efekt redystrybucji wytworzonego dochodu.

W gospodarce zamkniętej wytworzony dochód narodowy jest równy sumie dochodu do podziału na konsumpcję i inwestycje oraz wydatków rządowych, (patrz Równanie nr 1.1),

$$Y = K + I + W \quad (1.1).$$

gdzie: Y - dochód narodowy wytworzony, i - inwestycje, K - konsumpcja, w - wydatki rządowe,

po przekształceniu którego inwestycje stanowią różnicę pomiędzy wytworzonym dochodem a wydatkami służącymi zaspokojeniu potrzeb bieżących:

$$I = Y - K - W \quad (1.2).$$

gdzie oznaczenia jak we wzorze 1.1.

Biorąc pod uwagę krótki okres (analizy bieżącej, adekwatny do okresu kreacji dochodu w gospodarce), różnica między wytworzonym dochodem a wydatkami rządowymi i konsumpcyjnymi powinna zostać zaoszczędzona, zanim zostanie zainwestowana, wówczas:

$$Y - K - W = O \quad (1.3).$$

gdzie: o - oszczędności, pozostałe oznaczenia jak we wzorze 1.1,

a więc w konsekwencji:

$$I = O \quad (1.4).$$

Reasumując, w warunkach zamkniętego systemu gospodarczego, dla zapewnienia bieżącej równowagi, inwestycje muszą równać się oszczędnościom, a zatem: im wyższe są wydatki konsumpcyjne i rządowe, tym niższe oszczędności; co za tym idzie – również nakłady inwestycyjne.

²¹ D. Mongiało, 2007, *Specjalizacja eksportowa krajów UE w międzynarodowym handlu usługami*, „Studia Europejskie” 2007 nr 3, s. 99.

²² P. Bożyk, J. Misala, M. Puławski..., op. cit., s. 121.

W warunkach otwartej gospodarki narodowej, szczególnie integrującej się z innymi państwami, możliwa jest zmiana zależności wskazanej Wzorem nr 1.4 dzięki strumieniom handlu zagranicznego; wówczas:

$$Y = K + I + W + EX - IM \quad (1.5).$$

gdzie: EX - eksport, IM - import, pozostałe oznaczenia jak we wzorze nr 1.1, czyli:

$$I = Y - K - W - EX + IM \quad (1.6).$$

Biorąc pod uwagę zależność wyrażoną równaniem 1.3, otrzymuje się:

$$I = O - EX + IM \quad (1.7).$$

gdzie: oznaczenia jak we wzorze 1.5,

a więc:

$$I + EX = O + IM \quad (1.8).$$

gdzie: oznaczenia jak we wzorze 1.5.

Z zależności 1.8 wynika, że w gospodarce otwartej możliwa jest substytucja inwestycji krajowych eksportem, zaś oszczędności krajowych - importem. Im wyższy jest dodatni bilans handlowy, tym niższe mogą być inwestycje niezbędne dla osiągnięcia i utrzymania stanu równowagi gospodarczej, przy czym inwestycje, jak też eksport dynamizują wzrost zatrudnienia i wydajności pracy. Natomiast, im większy jest ujemny bilans handlowy, tym mniejsze mogą być oszczędności, ponieważ nadwyżka importu nad eksportem oznacza uzupełnienie krajowej akumulacji, zwiększając wartość produktów dostępnych na rynku krajowym, a także różnicując ich portfel, adekwatnie do potrzeb rynkowych.

W warunkach permanentnej przewagi podaży nad popytem, obserwowanej we współczesnej gospodarce światowej, handel międzynarodowy odgrywa istotną rolę w kreacji popytu globalnego (zwłaszcza konsumpcyjnego). Eksport zwiększa za granicą popyt na towary wytwarzane w danym państwie, a import zmniejsza popyt na te dobra, kierując go na towary zagraniczne sprzedawane na rynku krajowym. W związku z tym, w warunkach niepełnego wykorzystania mocy wytwórczych, dodatni bilans handlowy jest pożądanym stanem gospodarczym, ponieważ prowadzi do wzrostu dochodu narodowego, m.in. dzięki zwiększeniu zatrudnienia i intensyfikacji wykorzystania pozostałych czynników wytwórczych, w tym kapitału finansowego oraz nieruchomości²³.

Ujmując problem wzrostowej roli handlu międzynarodowego w aspekcie dynamicznym, należy stwierdzić, że w warunkach gospodarki zamkniętej wzrost dochodu narodowego zależy od przeciętnej efektywności inwestycji (w skali makroekonomicznej) oraz ich wartości, co wyraża wzór nr 1.9:

$$\Delta Y = \frac{\Delta Y}{I} \cdot I \quad (1.9).$$

gdzie: ΔY - przyrost dochodu narodowego, $\Delta Y/I$ - średnia efektywność inwestycji, I - jak we wzorze 1.1,

²³ U. Płowiec, 2006, *Proeksportowa orientacja Polski a członkostwo w Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie” 2006 nr 9, s. 15.

a stopa wzrostu dochodu narodowego - od przeciętnej efektywności inwestycji i stopy inwestycji, czyli udziału w wypracowanym dochodzie (w skali makro-gospodarczej):

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta Y}{I} \cdot \frac{I}{Y} \quad (1.10).$$

gdzie: $\Delta Y/Y$ - stopa przyrostu dochodu narodowego, I/Y - stopa inwestycji, $\Delta Y/I$ - jak we wzorze nr 1.1.

Wykorzystując równanie nr 1.4 i dzieląc jego obie strony przez Y , otrzymuje się zależność 1.11 postaci:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta Y}{I} \cdot \frac{O}{Y} \quad (1.11),$$

gdzie: O/Y - stopa oszczędności, pozostałe oznaczenia jak we wzorze 1.10,

Wynika z niej, że dla zapewnienia zrównoważonego wzrostu gospodarczego w warunkach gospodarki zamkniętej konieczna jest równość stóp oszczędności i inwestycji tworzonych na bazie wypracowanego dochodu narodowego.

Z kolei w gospodarce otwartej, stopa wzrostu dochodu narodowego określona na podstawie zależności 1.10 oraz wzoru 1.7 przedstawia się następująco:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta Y}{I} \cdot \left(\frac{O}{Y} - \frac{EX}{Y} + \frac{IM}{Y} \right) \quad (1.12),$$

gdzie: EX/Y - stopa eksportu (udział eksportu w wypracowanym dochodzie narodowym), IM/Y - stopa importu (udział importu w wypracowanym dochodzie narodowym), pozostałe oznaczenia jak we wzorze nr 1.11.

Ze wzoru nr 1.12 wynika, że jeżeli w systemie gospodarczym otwartym na wymianę handlową (zwłaszcza w warunkach integracji gospodarczej) stopa eksportu przewyższa stopę importu, to dla zapewnienia zrównoważonego wzrostu, udział nakładów inwestycyjnych w dochodzie narodowym może być mniejszy, niż pozwala na to wielkość akumulacji wewnętrznej. Natomiast, jeżeli występuje sytuacja odwrotna, wówczas stopa inwestycji może być wyższa, niż jest to uzasadnione rozmiarami krajowej akumulacji. Reasumując, należy stwierdzić, że w gospodarce otwartej handel międzynarodowy wpływa na wzrost dochodu narodowego dzięki korekcie stopy inwestycji oraz zmianie ich przeciętnej efektywności (w makroekonomicznej skali gospodarowania).

4. Efekty restrukturyzacyjne integracji w gospodarce otwartej

Na podstawie badań literatury przedmiotu można stwierdzić, iż efekty restrukturyzacyjne, które mają przyczyniać się do pro efektywnościowych zmian strukturalnych w gospodarkach narodowych ugrupowania integracyjnego, ze względu na ujednoczenie polityki gospodarczej, powinny być w zasadzie charakterystyką względnie dojrzałych form integracyjnych, począwszy od unii celnej. Są to efekty złożone (wieloetapowe), składające się z następujących po sobie *subefektów*. Można je określić mianem dynamicznych i względnie długoterminowych. Bodźcem do ich wystąpienia jest liberalizacja wzajemnej wymiany handlowej intensyfikowana za pomocą pro integracyjnych narzędzi polityki gospodarczej. Efekty te wiążą się z reakcją i dostosowaniem do nowej sytuacji ekonomicznej wynikającej z integracji aparatu wytwórczego podmiotów gospodarczych, działaniami władz państwowych oraz zachowaniami rynku pracy. Mogą one pozytywnie oddziaływać na wzrost gospodarczy krajów wchodzących w skład unii celnej oraz bardziej złożonych form integracyjnych²⁴.

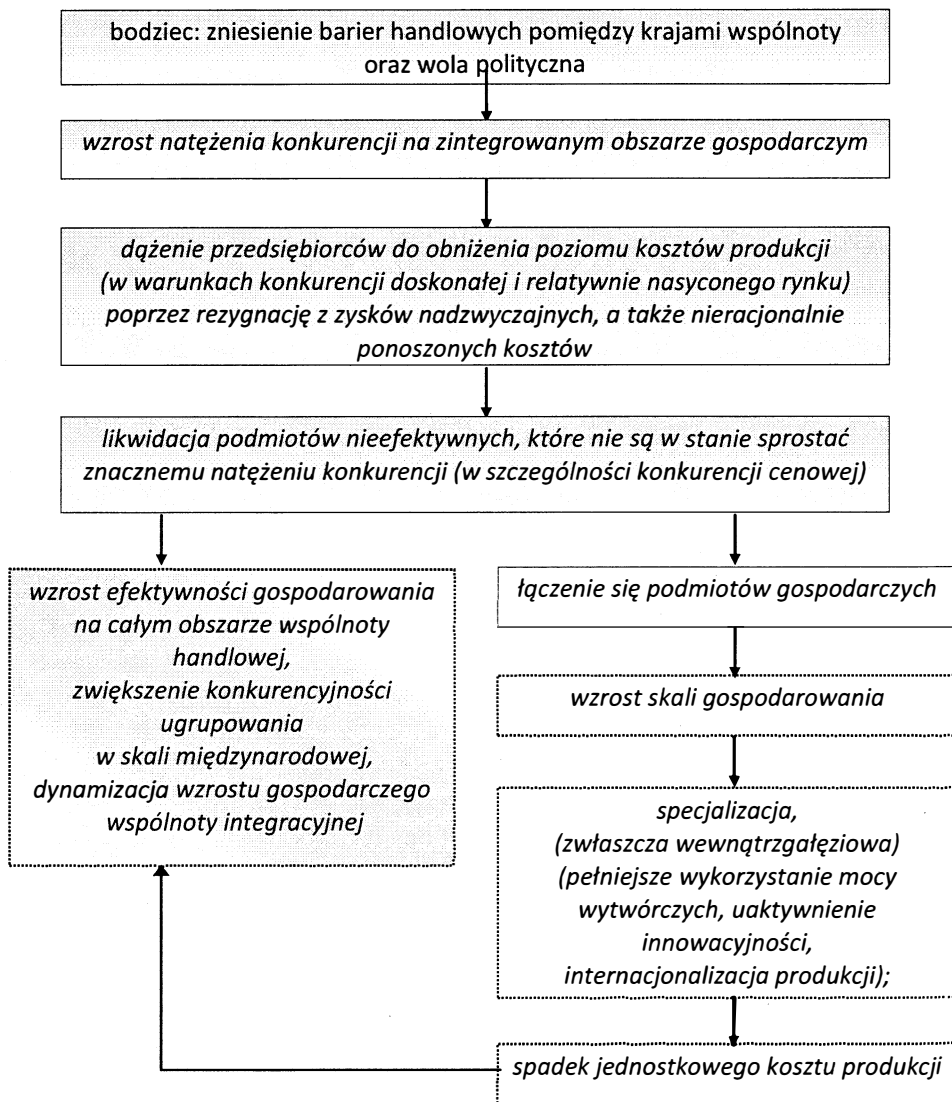
J. Borowiec i K. Wilk za najważniejsze długoterminowe efekty unii celnej uznają wzrost konkurencyjności oraz dynamizację skali produkcji²⁵, które ze względu na współzależność zilustrowano jednym rysunkiem (Rysunek nr 1). Za pomocą pól *zaciemnionych* przedstawiono efekt wzrostu konkurencyjności. Pola, których nie *zaciemniono*, odpowiadają efektowi dynamizacji skali produkcji. Z kolei pole częściowo *zaciemnione* i jednocześnie zaznaczone linią przerywaną składa się na wzrost konkurencyjności, jak też dynamizację skali produkcji. Wskazane efekty powstają, ponieważ podmioty gospodarcze wspólnoty handlowej w warunkach zwiększonego natężenia konkurencji wewnętrznej są zmuszone zredukować koszty produkcji, aby utrzymać się na rynku²⁶. Jednocześnie na obszarze gospodarczym, w którym nie obowiązują cła i inne podobne ograniczenia przepływu towarów w nim wytwarzanych, istnieje tendencja do produkcji wielkoseryjnej, co powoduje presję na obniżanie kosztów jednostkowych.

²⁴ J. Rowiński, K. Gradziuk-Jeziarska, 2006, *Produkt krajowy brutto Polski a PKB innych państw Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie” 2006 nr 12, s. 4.

²⁵ J. Borowiec, K. Wilk..., op. cit., s. 65.

²⁶ Z. Wysokińska, J. Witkowska, 2010, *Integracja europejska. Europeizacja polityki ekonomiczno-społecznej i umiędzynarodowienie rynków Nowych Krajów Członkowskich Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 76.

Rysunek 1. Wzrost konkurencyjności i dynamizacja skali produkcji w wyniku integracji

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek nr 1. wskazuje, iż pierwszy z prezentowanych *subefektów* (wzrost natężenia konkurencji na zintegrowanym obszarze gospodarczym) jest warunkowany intensyfikacją bieżącej wymiany handlowej (optymalna relacja eksportowo-importowa), co zostało określone we wzorze nr 1.8. Odpowiedni do potrzeb makroekonomicznych poziom tej relacji wpływa na dynamizację wzrostu gospodarczego, przez kształtowanie efektywnej struktury gospodarki otwartej, w przypadku której aktywizowane jest dążenie do możliwie efektywnej produkcji zaspokajającej potrzeby nie tylko rynku krajowego, ale również produkcji

i usług eksportowych. Pro efektywnościowa presja wywołana zwiększeniem natężenia konkurencji może prowadzić do wzrostu innowacyjności podmiotów gospodarczych (w tym, w wyniku współpracy z jednostkami naukowo-badawczymi), i dodatkowo dynamizować pozytywne zmiany strukturalne we wspólnocie integracyjnej.

Wśród innych efektów restrukturyzacyjnych, powstających w wyniku realizacji wspólnoty integracyjnej, można wymienić stłumienie handlu. Pojawia się ono w sytuacji, kiedy podmioty gospodarcze zlokalizowane w danym kraju przed utworzeniem ugrupowania integracyjnego nie wytwarzały określonych towarów. Jednak w następstwie realizacji unii celnej, ze względu na poszerzenie się potencjalnego rynku zbytu i wzrost skali gospodarowania, zaczynają je produkować, wypierając z macierzystego rynku krajowego dotychczasowych dostawców, również z innych państw wspólnoty²⁷.

Pozostałymi rezultatami współpracy w ramach unii celnej oraz silnie zinstytucjonalizowanymi formami integracyjnymi są:

- wzrost przeciętnej wielkości podmiotów gospodarczych, czyli tworzenie tzw. wielkich firm mających do dyspozycji znaczne środki finansowe i potencjał rynkowy;
- uczenie się poprzez praktykę wpływające na zwielokrotnienie wydajności osiągananej w przedsiębiorstwach, intensyfikację wzajemnych powiązań między poszczególnymi gałęziami przemysłu, co powoduje wzrost rentowności w jednym sektorze dzięki innowacyjności w innych branżach;
- wzmacnianie postępu technicznego (i technologicznego)²⁸.

Należy zwrócić uwagę, iż w literaturze podkreśla się to, że w warunkach znacznego i zwiększającego się natężenia konkurencji, korzystną pozycję rynkową zajmują przedsiębiorstwa, które działają nie tylko na rynku krajowym, ale również za granicą i mają zewnętrzne źródła dostaw²⁹.

Literatura przedmiotu, jako dodatkowy efekt dynamiczny mający bezpośrednie odzwierciedlenie w optymalizacji relacji eksportowo-importowej, wyodrębnia zmiany w *terms of trade*, czyli inne niż dotychczas ukształtowane proporcji podziału korzyści między kraje członkowskie ugrupowania integracyjnego. Jednocześnie w myśl teorii, znaczące korzyści z tego tytułu powinny przyspaść tym krajom członkowskim, których struktura ekonomiczna zmienia się w wyniku procesów integracyjnych zgodnie z teorią kosztów komparatywnych. Efekt zmian w *terms of trade* przedstawiono na Rysunku nr 2, przyjąwszy założenie, że wspólnota handlowa jest importerem.

Mimo, że efekt zmian w *terms of trade* może występować w strefie wolnego handlu, mając przede wszystkim formę efektu wewnętrznego, jego szczególne znaczenie jest widoczne począwszy od etapu unii celnej. Wówczas zmiany

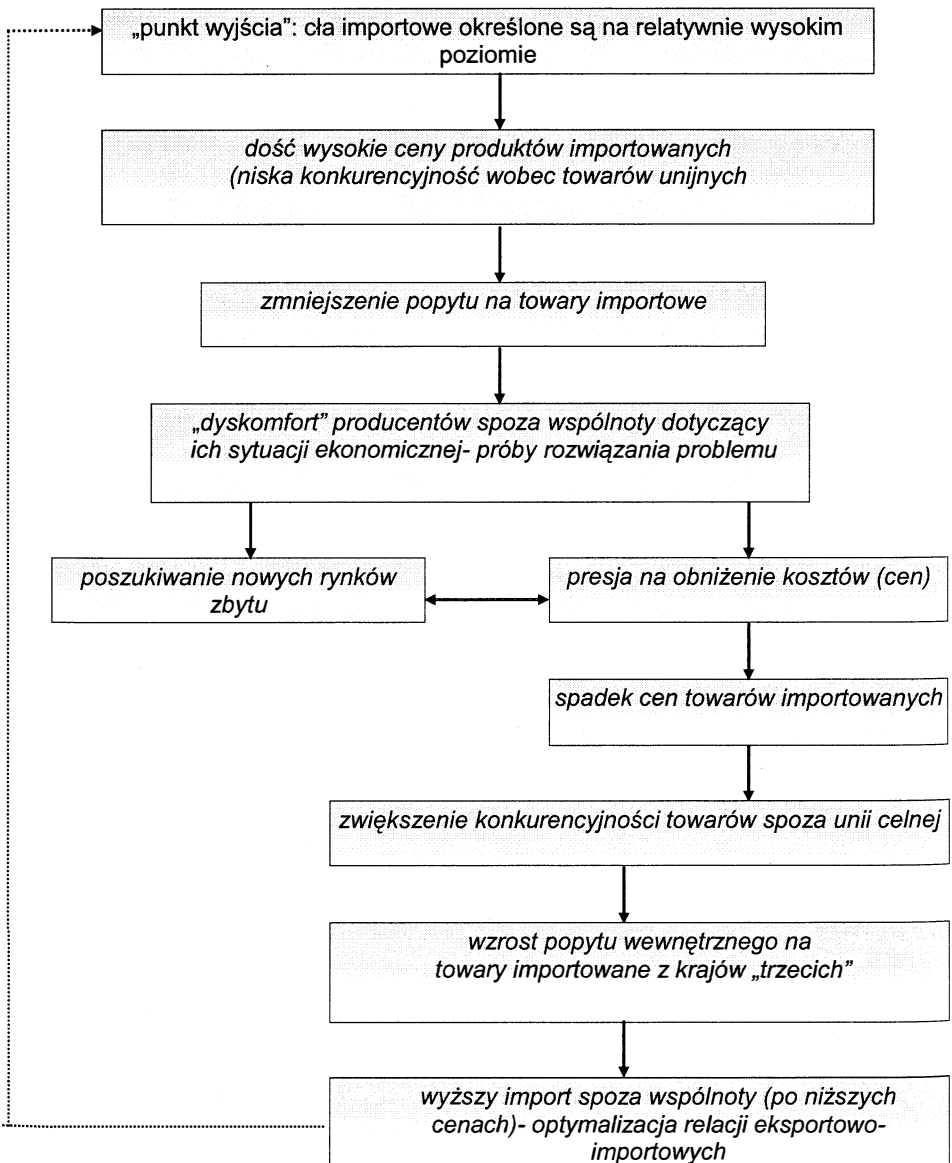
²⁷ M. Paszyński, 2006, *Dyrektywa usługowa - czy mierzymy w stronę liberalizacji rynku?*, „Wspólnoty Europejskie” 2006 nr 3, s. 40.

²⁸ J. Pinder, S. Usherwood, 2007, *European Union. a Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, New York, s. 84.

²⁹ Z. Wysokińska, J. Witkowska, op. cit., s. 62.

terms of trade odczuwają zarówno kraje wchodzące w skład ugrupowania integracyjnego, jak również państwa spoza wspólnoty handlowej prowadzące z nią wymianę towarową. Ustanowienie wspólnej zewnętrznej taryfy celnej zmniejsza konkurencyjność produkcji importowanej z państw trzecich i zmusza tamtejszych eksporterów do obniżania cen, głównie poprzez redukcję kosztów w celu zmniejszenia niekiedy dyskryminacyjnego oddziaływania zewnętrznej taryfy celnej ugrupowania integracyjnego.

Rysunek 2. Zmiany w *terms of trade* w wyniku powstania wspólnoty integracyjnej

Źródło: opracowanie własne.

Z. Wysokińska i J. Witkowska zwracają uwagę na poziom elastyczności sił rynkowych w krajach spoza wspólnoty integracyjnej, który ma znaczenie dla kształtowania się w niej *terms of trade*. Im bardziej krzywe *zewnętrznego popytu i podaży* są nieelastyczne, tym większe są korzyści dla ugrupowania integracyjnego z tytułu poprawy *terms of trade*. Dodatkowo, im lepsza jest pozycja ekonomiczna (monopolistyczna lub monopsonistyczna) państw unii celnej w systemie gospodarki międzynarodowej, tym większe są ich korzyści ze wzrostu *terms of trade*³⁰.

Reasumując, efekty dynamiczne integracji mogą wpływać pozytywnie na wzrost gospodarczy. Oddziaływanie to ma miejsce przez aktywizację zmian strukturalnych w gospodarce oraz zmiany w eksportowo-importowych relacjach wymiennych³¹.

5. Zakończenie

W niniejszym opracowaniu dokonano opisu oddziaływania dynamicznych efektów integracji na wzrost gospodarczy. W jego pierwszej części odniesiono się do istoty międzynarodowej integracji gospodarczej, akcentując, iż powinna być ona związana z korzyściami dla wszystkich partnerów uczestniczących w tym procesie. W części drugiej zobrazowano specyfikę wzrostu w warunkach gospodarki otwartej. Z kolei w trzeciej części zaprezentowano pierwszoplanowe efekty restrukturyzacyjne we wspólnocie integracyjnej w aspekcie aktywizacji procesów wzrostowych. Przeprowadzone badania w zakresie literatury przedmiotu wskazują, iż pozytywna relacja między opisanymi efektami a wzrostem gospodarczym może występować. Pomiar empirycznej zależności w tym zakresie wymaga jednak dalszych badań, co jest zgodne z metodą indukcyjno-dedukcyjną powszechnie stosowaną w naukach ekonomicznych. Pomocne w zakresie charakterystyki bieżących relacji przyczynowo-skutkowych wskazanych w pracy może być m.in. modelowanie miękkie. W związku z tym niniejsze opracowanie stanowi wstęp do dalszych poszukiwań naukowych. Jednak już na jego etapie, można wysnuć wnioski stanowiące z jednej strony jego podsumowanie, a z drugiej – ze względu na ich postulatywną formę – będące punktem wyjścia w kolejnych badaniach.

Po pierwsze, integracja europejska (w szczególności w ramach Jednolitego Rynku Wewnętrznego Unii Europejskiej) stanowi złożony, wieloaspektowy proces społeczno-gospodarczy, który – jak wskazują doświadczenia doby *postkryzysowej* – wymaga wsparcia podmiotów wdrażających politykę gospodarczą. Samoregulujące mechanizmy rynkowe, względnie sprawne na etapie nisko zinstytucjonalizowanych form integracyjnych, mogą nie być wystarczająco sprawne z punktu widzenia aktywizacji procesów wzrostowych, począwszy od etapu wspólnego rynku.

³⁰ Ibidem, s. 225.

³¹ H. Wnorowski, 2008, *Powszechne dążenie do rozwoju i osiągnięcia w tym obszarze*, [w:] *Rozwój regionalny a rozwój zrównoważony*, red. A. F. Bocian, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 31.

Po drugie, swoista równość szans, na którą zwraca się uwagę definiując integrację, nie powinna oznaczać jedynie dbałości o równoważenie tempa wzrostu we wspólnocie integracyjnej. Z punktu widzenia kompleksowego interesu społeczno-gospodarczego wspólnoty, równie istotne w aktywizacji procesów wzrostowych może okazać się wdrożenie koncepcji dyfuzji, a więc umacnianie biegunów rozwoju.

Po trzecie, w warunkach kryzysowych szoków zewnętrznych, możliwość dynamizacji wzrostu bazującego na eksporcie (zwłaszcza wewnątrz wspólnoty) należy uznać za względnie ograniczoną. Istotnym czynnikiem pro wzrostowym może okazać się relatywnie ustabilizowany (na dość wysokim poziomie) popyt wewnętrzny. Jednocześnie jednak z punktu widzenia stabilności tendencji wzrostowych ważna jest relatywnie wysoka stopa oszczędności (współzależna ze stopą inwestycji).

Po czwarte, podstawowy bodziec, w związku z którym mogą wystąpić dynamiczne efekty integracji, a więc zniesienie barier handlowych pomiędzy krajami wspólnoty, zależy w znacznym stopniu od pozytywnej woli politycznej w tym zakresie. Procesy restrukturyzacyjne wywołane liberalizacją wzajemnej wymiany handlowej mogą być skutecznie zatrzymane w związku z polityką protekcyjną, której cele można określić w kategorii krótkoterminowych. Szczególnie w warunkach *postkryzysowych*, widoczna jest sprzeczność pomiędzy ekonomią krótkiego okresu (której istotą jest zaspokojenie bieżących potrzeb społecznych) a ekonomią długiego okresu, w ramach której powinny być kreowane stabilne podstawy wzrostu gospodarczego związane z budową trwałej pozycji konkurencyjnej gospodarki wspólnoty w skali międzynarodowej.

Po piąte, osiągnięcie odpowiednio wysokich wskaźników efektywności, a więc presja na obniżenie kosztów produkcji, stanowi istotny bodziec dla ukształtowania względnie efektywnej struktury gospodarczej wspólnoty integracyjnej. Działania polityczne w zakresie wsparcia względnie nieefektywnych podmiotów gospodarujących mogą prowadzić do zmniejszenia aktywności gospodarczej nakierowanej na kreację konkurencyjności, co może wpłynąć na nie dość mocną intensywność ujawniania się dynamicznych efektów integracji.

Bibliografia

- Bocian A. F., 2011, *Ekonomia – polityka – etyka (jakie relacje?)*, [w:] *Ekonomia – Polityka – Etyka*, tom IV, red. A.F. Bocian, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Borowiec J., Wilk K., 2005, *Integracja europejska*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Bożyk P., Misala J., Puławski M., 2002, *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne*, Wyd. PWE, Warszawa.
- Chmielak A., 2010, *Instytucjonalny wymiar współczesnego kryzysu*, [w:] *Współczesne problemy rozwoju gospodarczego*, red. Z. Ejsmont, Wyd. WSE, Białystok.
- Chrzanowski I.H., 2005, *NAFTA - Nowe wyzwanie amerykańskie?*, *Economicus*, Montreal-Szczecin.
- Domańska W., 2011, *Wdrażanie strategii Europa 2020*, „Wiadomości Statystyczne” 2011 nr 9.
- Domańska A., 2010, *Otwartość jako uwarunkowanie podatności gospodarek świata na międzynarodowe impulsy gospodarcze*, [w:] *Współczesne problemy rozwoju gospodarczego*, red. Z. Ejsmont, Wyd. WSE, Białystok.
- Dragsdahl A., 2008, *The International Market for Goods - Mission completed?*, „Confederation of Danish Industries” 13th February 2008.
- Gawin G., 2008, *Instytucje promujące eksport - wybrane aspekty funkcjonowania*, „Wspólnoty Europejskie” 2008 nr 5.
- Kalisz E., 2011, *Czy kryzys gospodarczy spowodował wzrost protekcjonizmu w handlu?*, „Wspólnoty Europejskie” 2011 nr 1.
- Kalisz E., 2008, *Bariery w swobodnym przepływie towarów na jednolitym rynku*, „Wspólnoty Europejskie” 2008 nr 6.
- Kawecka-Wyrzykowska E., 2007, *Narodowe regulacje na rynku wewnętrznym UE: nowe bariery we współpracy*, [w:] *Unia Europejska w gospodarce światowej - nowe uwarunkowania*, red. E. Kawecka-Wyrzykowska, Wyd. SGH, Warszawa.
- Kolasiński T.W., 2007, *Europejska integracja regionalna jako wzór dla współpracy gospodarczej państw Afryki Zachodniej*, „Studia Europejskie” 2007 nr 4.
- Latoszek E., 2007, *Integracja europejska. Mechanizmy i wyzwania*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Mongiolo D., 2007, *Specjalizacja eksportowa krajów UE w międzynarodowym handlu usługami*, „Studia Europejskie” 2007 nr 3.
- Mroczek W., 2007, *Handel nowych państw członkowskich UE-10*, „Wspólnoty Europejskie” 2007 nr 3.
- Mroczek W., 2008, *Inwestycje i handel w strefie euro*, „Wspólnoty Europejskie” 2008 nr 1.
- Pacek M., 2010, *Emigracja polska po akcesji do UE - wyjazdy i powroty?*, „Studia Europejskie” 2010 nr 3.
- Paszyński M., 2006, *Dyrektywa usługowa - czy zmierzamy w stronę liberalizacji rynku?*, „Wspólnoty Europejskie” 2006 nr 3.
- Pinder J., Usherwood S., 2007, *European Union. a Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- Płowiec U., 2006, *Proeksportowa orientacja Polski a członkostwo w Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie” 2006 nr 9.
- Radło M. J., 2008, *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki. Uwagi na temat definicji, czynników i miar*, Instytut Gospodarki Światowej SGH, Warszawa.
- Rowiński J., Gradziuk-Jeziarska K., 2006, *Produkt krajowy brutto Polski a PKB innych państw Unii Europejskiej*, „Wspólnoty Europejskie” 2006 nr 12.
- Polityka gospodarcza*, 2006, red. Winiarski B., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Wnorowski H., 2008, *Powszechne dążenie do rozwoju i osiągnięcia w tym obszarze*, [w:] *Rozwój regionalny a rozwój zrównoważony*, red. A. F. Bocian, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Wysokińska Z., Witkowska J., 2010, *Integracja europejska. Europeizacja polityki ekonomiczno-społecznej i umiędzynarodowienie rynków Nowych Krajów Członkowskich Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.